

## Woord vooraf

Transnationale literatuurstudie is interdisciplinair. De focus van het studiegebied is cultuurtransmissie, (taal)grensoverschrijdende transfer van teksten en het complex van agenten en instituties dat bijdraagt aan de interculturele circulatie van literatuur. Uiteenlopende onderzoeksdomeinen zoals internationale receptiestudie en cultuursociologie, discours-theorie, literair-institutioneel onderzoek en postkoloniale letterkunde, vertaalwetenschap, imagologie en vergelijkende letterkunde leveren bruikbare onderzoeksmethodes. Voor de analyse wordt een multidisciplinair instrumentarium ingezet, dat wil zeggen: een combinatie van werkmethodeken en concepten die helpen om gevalstudies vanuit crosscultureel perspectief te ondernemen en processen te benoemen. Naast het noodzakelijk heuristisch onderzoek – bibliografische verkenning van het onderzoeksobject – zijn er uiteenlopende manieren om met een transnationale lens met het (tekst)materiaal aan de slag te gaan. Aandacht voor de diversiteit van cultuurgebieden en voor dynamische processen van convergenties en divergenties tussen verschillende (literaire) culturen en taalgemeenschappen liggen ten grondslag aan transnationaal letterkundig onderzoek. Het gaat met name over de introductie, het functioneren en de kritische ontvangst van buitenlandse of anderstalige schrijvers en teksten in een gebied dat niet behoort tot de broncultuur. In het recente wetenschappelijk letterkundig onderzoek is er belangstelling voor een diversiteit van literatuurconcepten – ook literaire culturen –

en van verbanden tussen literatuur en gemeenschap, voor de rol van literatuur in het intellectueel en maatschappelijk debat. In de Lage Landen zijn we vooral vertrouwd met westerse concepten van literatuur en trends die de literatuur van het Nederlands en andere westerse talen beheersen. Vanuit eurocentrisch oogpunt bekeken functioneert literatuur anders dan in bijvoorbeeld Afrikaanse contexten: ook de conceptualisering van literatuur in een (niet-)eurocentrische omgeving, zoals op het Afrikaanse continent, is duidelijk verschillend. De voorstelling, al dan niet stereotiep, van een schrijverschap of een oeuvre in een dominant Anglo-Amerikaans literair gebied is afwijkend van de beeldvorming in Afrika. Tradities zijn anders, ook de literaire culturen zelf verschillen danig van elkaar. In dat opzicht is de opstellenbundel *Minor Transnationalism* (2005), onder de redactie van Françoise Lionnet en Shu-mei Shih, richtinggevend voor onderzoek naar laterale relaties tussen relatief kleine taalgebieden en de zogenaamde kleinere literaturen. Kleiner in vergelijking met de literatuur in het Engels, in Anglo-Amerikaans perspectief, of ten opzichte van andere dominante talen op mondiaal vlak (Arabisch, Chinees, Frans of Spaans).

Naast verticale literaire relaties tussen een brontaalgebied en een receptietaal of een doelcultuur, in dit geval Engels als de internationale literaire lingua franca, zijn er de zijdelingse verbanden tussen kleinere literaturen (“minor literatures”). Het gaat dan over een literatuur die niet is geschreven in een wereldtaal maar bijvoorbeeld in een taal die middelgroot is in een Europese omgeving, zoals Nederlands, Duits, Scandinavische en Romaanse talen, of bijvoorbeeld (nog kleiner dan het Nederlands) Afrikaans in de Zuid-Afrikaanse context. Wanneer dergelijke zijwaartse literaire relaties worden onderzocht is er aandacht voor de functie van tussenruimten. Dat

wil zeggen: hoe krijgt een relatief kleine literatuur zoals de Afrikaanse in Zuid-Afrika toegang tot andere taalgebieden, andere dan dominante taalregio's, door soms complexe bemiddelingsprocessen. Concreter: Afrikaanse literatuur vertaald in het Nederlands, is dankzij de aanwezigheid in het Nederlands geïntroduceerd in onder meer de Duitse of Poolse letteren. Dergelijke relaties noemen de samenstellers van de gelijknamige opstellenbundel "minor transnationalism", dus niet met de klemtoon op het globale of het dominante perspectief en niet gericht op de zogeheten wereldliteratuur.

### **Breytenbach in het transnationaal domein**

De literatuurproductie van Breyten Breytenbach is overwegend geschreven in het Afrikaans, in aanzienlijk mindere mate ook in het Engels. Afrikaanse teksten zijn door derden vertaald in het Engels, daarnaast overwegend in het Nederlands en Frans, verder onder meer in het Duits, Italiaans, Pools en Spaans. Rekening houdend met de diverse culturele en literaire tradities van deze talen kan worden nagegaan, in comparatief perspectief, hoe beelden worden gevormd van een schrijverschap in diverse taalomgevingen. In de neerslag van Breytenbachstudie richt ik mij in het bijzonder op kritische receptie en perceptie van Breytenbachs werk in het Nederlands. Het staat buiten kijf dat soortgelijk onderzoek ook voor het Duits, Engels, Frans, Italiaans en Spaans moet worden verricht.

De studie van transnationale beeldvorming geschiedt in een interlinguïstisch en crosscultureel verband. In de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk wordt het werk van Breytenbach anders onthaald dan in Nederland en Vlaanderen of bijvoorbeeld in de Franse cultuur. Aan die

geografische en linguïstische divergentie is nagenoeg geen aandacht besteed in het vergelijkend onderzoek. Het is een manco in de rijk gedocumenteerde en door mij altijd weer ter hand genomen bibliografie in de huldbindingsbundel *Woordenaar woordnar* (Galloway 2019). De lezer vindt in het overzichtswerk nogal weinig gegevens over het transnationale postuur van Breytenbach, over hoe de schrijver uit zijn Afrikaans en Engels brontaalgebied treedt. Ondanks het transnationale optreden van de auteur is er nog steeds beperkte aandacht voor internationale representaties van de schrijversloopbaan. Ook in dit boek vindt de lezer nauwelijks gegevens over particuliere lezingen van anderstalige recensenten in internationale media, behalve dan in het Nederlands en ook in het Frans (vraaggesprek met Georges Lory). Een weergave van mijn transnationale Breytenbach-navorsing is te vinden in *Kwintet* (2023) en *Breyvier* (2023), alsook in deze vervolgbundel. Ik koos voor een veelzijdige benadering, een multifocaal perspectief op, wat mij betreft, een nog steeds te ontginnen voorwerp van vergelijkend onderzoek.

In de studie van de literaire persoonlijkheid van Breytenbach in de Lage Landen, verder in dit boek ook wel het literaire postuur van de schrijver genoemd, ligt de nadruk op poëtische en institutionele onderzoeksvragen. Transnationale literatuurstudie richt zich daarbij niet alleen op vertaling (het “translationele”) of de transmissie van teksten tussen literaire culturen. Processen van cultuurtransfer zijn te beschouwen als een complex gegeven in het literaire gesprek waarvan tal van cultuurbemiddelende spelers, institutionele factoren en strategieën deel uitmaken. Ook uitgeverijen en andere instituties zoals tijdschriften, literaire festivals (in het geval van Breytenbach in Nederland vooral Poetry International),

steuncomités (zoals het Comité Breyten Breytenbach in de jaren zeventig) en bibliotheken, ook het literatuuronderwijs in Zuid-Afrika en elders waar Afrikaans wordt gedoceerd, de ondersteuning van letterenfondsen (vertaalfondsen) enzovoorts, hebben een functie in dergelijke transmissie-processen. Op een manier dragen deze instanties en actoren bij tot publieke manifestaties van cultuurtransfer. Ze zijn betrokken bij de constructie van beelden van een auteurschap en van literaire teksten in taalgebieden. In verschillende literaire culturen zijn het literatuurbedrijf en bijvoorbeeld de verwachtingen omtrent literatuur of de literaire traditie vaak nogal uiteenlopend. Het is kortom niet alleen de vertaler die een (beeld)bepalende rol speelt in de wijze waarop de vertaalslag plaatsheeft en hoe een translinguïstisch beeld wordt gevormd. Zoals bekend gebruikt de vertaler eigen vertaalstrategieën en een specifieke, zich soms wijzigende vertalerspoëtica. De vertaler neemt een poëtische positie in en geniet een zekere mate van autoriteit in een literair landschap. In bepaalde gevallen selecteert de vertaler zelf het werk dat in vertaling wordt uitgegeven, een andere keer is het de uitgeverij die vertaalopdrachten uitdeelt en dus tekstselectiecriteria hanteert. Ik verwijs onder andere naar Protea Boekhuis (Pretoria), de meest actieve speler in Zuid-Afrika op het gebied van vertalingen uit het Nederlands in het Afrikaans, en de keuzes die uitgever-directeur Nicol Stassen jarenlang maakte met betrekking tot de presentie van Nederlandstalige romans en dichtbundels vertaald in het Afrikaans. Jarenlang werkte de uitgeverij met vertaalopdrachten en legde ze zelf Zuid-Afrikaanse vertalers (kenners van Nederlandse literatuur) onder contract (T'Sjoen 2024).

In het proces van betekenisgeving van en waardetoekenning aan teksten over taal- en cultuurgrenzen heen hebben

velerlei instituties een beeldvormende rol. Ze zorgen voor de materiële productie van literatuur (beschikbaarheid van vertalingen) en dragen bij tot de symbolische productie.

Ook het hermeneutische aspect van de studie is van belang. Recensenten, academici, redacteurs en journalisten, of bijvoorbeeld festivalorganisatoren, bibliothecarissen, boekhandelaren, bloemlezers en anderen creëren beelden van buitenlandse schrijvers. Op welbepaalde manieren worden schrijvers en hun werk voorgesteld aan anderstalige lezers. Het betekent dat frames worden ontwikkeld waarbinnen schrijver en werk in het buitenland worden voorgesteld en gelezen. Die beelden zijn soms hardnekkig, zeker wanneer weinig actoren hierbij betrokken zijn en het werk door een selecte groep van vertalers wordt beschikbaar gesteld.

Institutionele en organisatorische activiteiten van de schrijver en schilder Breytenbach zijn veelomvattend. Het vergt een afzonderlijk onderzoek om de internationale tegenwoordigheid en de faciliterende en inspirerende activiteiten van deze figuur gedetailleerd in kaart te brengen. Breytenbach is veel meer dan een bijzonder schrijver, meer dan vijftig jaar creatief en aanwezig op het publieke forum. Hij is een al even gerenommeerd beeldend kunstenaar. Op een paar uitzonderingen na (Breytenbach 2008a; Sienaert 1999, Sienaert 2001 & Saayman 2013), waarover meer in dit boek, is de intermediale relatie tussen literatuur en beeldend werk wat het integrale oeuvre betreft niet diepgaand onderzocht. Breytenbach is daarenboven een filosofisch en politiek denker die tal van initiatieven op het getouw zet om schrijvers, intellectuelen en kunstenaars samen te brengen rond ideeën die naar zijn inschatting gemeenschapsvormend zijn. Hij spreekt en handelt vanuit een pan-Afrikaans ideeëngoed, met ver-

wijzingen naar onder anderen Aimé Césaire, Léon Gontran Damas, Frantz Fanon, Édouard Glissant of Léopold Sédar Senghor. Wie *The Middle World Quartet* leest, raakt doordrongen van het engagement en de maatschappijbetrokken visie van Breytenbach. Ook in de Lage Landen heeft de auteur een menigte van initiatieven genomen, vooral naar aanleiding van Poetry International – gaande van manifestaties zoals ‘Protest in Poëzie’ (1972) en vertaalworkshops (zoals in samenwerking met H.C. ten Berge). Meer dan anekdotisch is het verhaal van een diepgewortelde telg uit de Platanaceae, waarmee deze bundel afsluit. In Rotterdam staat namelijk een oude schaduwboom, bijgenaamd de Breyten Breytenbachboom, sedert 2014 omgedoopt tot het Graf van de Onbekende Dichter. Aan die naamgeving, zoals opgetekend in een prozatekst van Breytenbach, wijd ik een passage. In een vraaggesprek voor SASNEV (Suid-Afrikaanse Vereniging vir Nederland en Vlaandere, Pinelands-Kaapstad) stelde Breytenbach op 19 maart 2022, zoals opgetekend door Willem de Vries: “Poetry International het doelbewus hulle deure oopgestel van die begin vir wat daardie ‘International’ beteken, met ander woorde werklikwaar dit was digters van oor die wêreld heen. Dáár het ek digters ontmoet van Latyns-Amerika, China, Japan, die Midde-Ooste, van ander dele van Afrika en dit was werklikwaar fassinerendes. En daaruit het gegroei onder andere die (Breytenbach)boom”. Het verhaal van de plataan vertelt veel over de plaats die Breytenbach poëzie toekent in transnationale en crossculturele zin.

In de verkenning van de literaire dialoog tussen Afrikaans en Nederlands bekijk ik de literair-culturele infrastructuur: de organisatie van het literatuurlandschap, de actoren en de instanties (of de spelers) die in de literaire habitat gevestigd

zijn en specifieke (soms wisselende) posities innemen. Een literair veld is dynamisch. Naast de institutionele inbedding van literatuur ondergaan ook spelers en opvattingen over literatuur transitie. Posities veranderen, andere spelers verschijnen op het veld, literaire discoursen wijzigen, media ondergaan ontwikkelingen. Verwachtingen omtrent literatuur zijn nimmer solide of statisch. Ook die context wordt meegenomen in de verkenningen.

Naast de literaire cultuur waarin (buitenlandse) schrijvers functioneren, bekijk ik de ‘images’ of dus de beeldvorming. Ik richt mij in het vergelijkend onderzoek met andere woorden meer op literaire cultuur dan alleen op tekstinterpretatie.

Wat de transnationale letterkunde toevoegt aan de studie van een nationale literatuur, of wat het Nederlands betreft de literatuurproductie in een landsgrenzenoverschrijdend taalgebied, is “de blik van buiten”. Hoe anderstalige schrijvers worden onthaald in een taal zegt iets over bestaande (periodespecifieke) literaire trends en poëtische tendensen en tradities in een taalregio. De particulariteit van een nationale literatuur wordt scherper gezien wanneer de blik van buiten wordt verdisconteerd in het literatuuronderzoek. Hoe verhoudt de Nederlandstalige literatuur – een samenspel van toenadering en verwijdering, van interactiepatronen met buitenlandse literatuur, van allochtone en autochtone tendensen (Andringa, Levie & Sanders 2006: 199) – zich ten opzichte van anderstalige literatuur, tegenover literaire discussies die in het buitenland worden gevoerd en elders een impact hebben? Hoe wordt een buitenlands auteur gelezen in een ander cultuurgebied? Welke zijn de divergente verwachtingen over literatuur? Welke beelden worden geconstrueerd door uitgeverijen, bloemlezingen, vertaling, media, literatuurkritiek van buitenlandse letteren? Hoe verhouden deze beelden zich

tegenover de binnenlandse receptie-esthetica? In de literatuurgeschiedenis van een taal hebben anderstalige schrijvers altijd een rol gespeeld. Het literair bedrijf is meertalig en cultureel divers. Er is alles voor te zeggen een literatuurgeschiedenis te ontwerpen met meer aandacht voor vertalers en andere bemiddelaars, voor buitenlandse literatuur en voor interactiepatronen met betrekking tot anderstalige schrijvers. Een dergelijke transnationale aanpak laat de verwevenheid zien van en de vruchtbare dialogen tussen talen en culturen, maar dus ook divergenties en particuliere aan een taalregio of een literatuursysteem gebonden discoursen.

Het onderzoek naar Nederlandse en Vlaamse schrijvers in Zuid-Afrika en van Afrikaanstalige auteurs in de Lage Landen past in die ruim opgevatte benadering. De literatuurgeschiedenis van het Afrikaans en het Nederlands, met de focus op sleutelfiguren en zogenaamde poortwachters en bruggebouwers, laat deze interactie zien. Naar aanleiding van een onderzoekverblijf op uitnodiging van STIAS (Stellenbosch Institute for Advanced Study) kon ik in het voorjaar van 2024 theoretische inzichten verwerven en methodologische keuzes bepalen met het oog op een dergelijke tweetalige en zelfs intertalige literatuurgeschiedschrijving: niet zozeer gericht op auteurs en teksten, maar veeleer op contacten tussen literaire culturen en dus op interculturele vertogen.

### **Breytenbachonderzoek**

Tal van wetenschappelijke studies zijn voor mijn gebundelde beschouwingen richtinggevend – ik vermeld hier vooral het onderzoek van Louise Viljoen en boekpublicaties over Antjie Krog en Breyten Breytenbach (Viljoen 2009 & Viljoen 2014). Ik poog vanuit mijn positie als onderzoeker – eerder

omschreven als de blik van “binnenwaartse buitenstaander” – en vanuit het perspectief van de transnationale letterkunde, aan verspreid gepresenteerde analytische observaties, aantekeningen en nieuwe bevindingen toe te voegen.

In deze comparatieve literatuurstudie gaat de aandacht zoals vermeld voornamelijk naar mechanismen en ondernemingen die hebben bijgedragen tot de beeldvorming van Breytenbach in het Nederlandse taalgebied, meer specifiek in Nederland en Vlaanderen. Over de receptie van het werk in het Caribisch gebied ben ik onvoldoende geïnformeerd. Het boek *Kwintet* bundelt academische opstellen waarin dergelijke relaties of ‘images’ de centrale topic zijn. *Breyvier* is een satellietboek bij *Kwintet*. Het bevat uitgewerkte annotaties, verkenningen van zijpaden van eerder gepresenteerd onderzoek, gedocumenteerde onderzoeksvragen voor verder te ondernemen studie, inzichten op basis van recent ondernomen archiefonderzoek. Op die manier liggen de delen één en twee van *Kwintet* en het openingsdeel van *Breyvier* – de afdeling met marginalia over Breytenbach – in elkaars verlengde. De journalistiek-essayistische notitieverzameling van *Breyvier* bevat daarnaast reflecties over het Afrikaans, over “meertalig burgerschap”, en voorts over Nederlandse en Vlaamse schrijvers met betrekking tot Zuid-Afrika (o.a. Hugo Claus en Herman de Coninck). Niet alleen de receptie van Breytenbachs werk in de Lage Landen is een interessante casus voor het intercultureel verkeer tussen Afrikaans en Nederlands. Evenzeer de kritische ontvangst en het functioneren van Antjie Krog’s oeuvre in het Nederlands – al dan niet door tekstexterne bemiddeling van vertaling – is een nog te exploreren onderwerp. De term ‘ontvangst’ is breed op te vatten: het gaat niet uitsluitend over receptieteksten en tekstinterpretaties, evenzeer over samenwerking met kun-

stenaars en schrijvers in de Lage Landen, de bemiddelende rol van vertalers, netwerken en beeldvorming.

Over publieke gestalten van Breytenbach in het Nederlandse, respectievelijk Vlaamse literaire polysysteem valt dus veel op te tekenen. *Kwintet* en *Breyvier* leveren fundamenteelmateriaal voor een studie van beeldvorming. De in het West-Kaapse Bonnievale geboren schrijver, sinds het begin van de jaren zestig gevestigd in Parijs, en in zijn denken sterk beïnvloed door het zenboeddhisme en Afrika-filosofie, is in crosscultureel opzicht een interessante casus. Gezien de vertalingen en de uitgaven, ook exposities, voordrachten en interviews, vriendschappelijke contacten, deelname aan literaire manifestaties, kan Breytenbach als een sterk aanwezige gesprekspartner worden gezien in de Nederlandse literatuur. Net zoals bijvoorbeeld André Brink, Elisabeth Eybers, Ingrid Jonker, Ronelda Kamfer, Antjie Krog, Karel Schoeman, Wilma Stockenström, Etienne van Heerden, Marlene van Niekerk en Ingrid Winterbach. Aan de namenlijst van Zuid-Afrikaanse (Afrikaanstalige) auteurs wier werk beschikbaar is in het Nederlands – soms alleen een roman of een gedichtenreeks – kunnen onder meer worden toegevoegd: Willem Anker, Abraham de Vries, Daniel Hugo, Elsa Joubert, Louis Krüger, Deon Meyer, John Miles, Charl-Pierre Naudé, Jolyn Phillips, Koos Prinsloo, Riana Scheepers, Karel Schoeman, A.H.M. Scholtz, Alexander Strachan, Marita van der Vyver, Rudie van Rensburg, Eben Venter en Gert Vlok Nel. De beschrijving van die individuele schrijvers- en teksttrajecten in het Nederlands moet grotendeels nog een aanvang nemen.

Het werk van Breytenbach maakt deel uit van het Nederlandstalige gesprek over literatuur. Het literaire oeuvre is van meet af aan, sinds het Nederlandse debuut *Skryt. Om 'n sin-*